

HOZIRGI O'ZBEK TILINING QO'SHMA GAP SINTAKSISI

Mirxoliyev Hayotjon Niyatqobul o'g'li

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi.

mirxoliyevhayotjon@gmail.com info@samdukf.uz

Abduvaliyeva Marjona Ozodjon qizi

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi.

marjonaabduvaliyeva456@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17843001>

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning tuzilishi, mazmuniy va grammatik xususiyatlari, ularning tasnifi hamda nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlari ilmiy uslubiga asoslangan holda tadqiq qilinadi. Qo'shma gaplarning tarkibiy qismlarini aniqlash, ularni bog'lovchi vositalar, mazmuniy munosabatlar va uslubiy ahamiyat ilmiy misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, bog'lovchi vosita, grammatik qurilish, ergash gap, teng bog'lovchi, tobela holat, sintaktik munosabat.

Аннотация. В данной статье исследуется структура, семантические и грамматические особенности сложных предложений в современном узбекском языке, их классификация и функциональные возможности в речевом процессе на основе научного метода. Определение составных частей сложных предложений, соединяющих их средств, семантических отношений и стилистической значимости освещается на основе научных примеров.

Ключевые слова: сложное предложение, соединительное средство, грамматическое построение, придаточное предложение, сочинительный союз, подчиненное обстоятельство, синтаксическая связь.

Annotation. This article examines the structure, semantic and grammatical features of complex sentences in modern Uzbek, their classification, and functional capabilities in the speech process based on scientific methodology. The identification of the components of complex sentences, the means connecting them, semantic relations, and stylistic significance are highlighted based on scientific examples.

Keywords: compound sentence, conjunction, grammatical construction, subordinate clause, coordinating conjunction, subordinate clause, syntactic relationship.

KIRISH

Hozirgi o'zbek adabiy tilining sintaktik tizimida qo'shma gaplar (murakkab gaplar) tilning eng yuqori darajadagi birliklaridan biri sifatida ajralib turadi. Qo'shma gaplar murakkab fikrlarni bir necha oddiy gaplar yordamida uzluksiz, mantiqan bog'langan holda ifodalashga imkon beradi.

Shu sababli ular nafaqat grammatika jihatidan, balki stilistika, matnshunoslik va kommunikatsiya nazariyalarida ham muhim ob'ekt hisoblanadi. Qo'shma gaplarning tuzilishi va funksional xususiyatlarini chuqur o'rganish tilshunoslarga nutqning izchilligini, g'oya rivojlanishini va mantiqiy munosabatlarni aniqroq tavsiflash imkonini beradi.

O'zbek tilida qo'shma gaplar tarixi va evolyutsiyasi boshqa turkiy tillar bilan umumiy tipologik bog'liqlikni aks ettiradi: ayniqsa bog'lovchi vositalar, ergash gap shakllari va intonatsion bog'lanish usullari orqali murakkab tuzilmalar shakllangan. Biroq zamonaviy o'zbek tilida yuzaga kelayotgan yangi kommunikativ amaliyotlar (mass-media, ijodiy yozuvlar, internet-muloqot) qo'shma gaplarning funksiyalarini kengaytirib, ularning sintaktik formalarini o'zgartirmoqda.

Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda tez-tez uchraydigan qisqa, bog'lovchisiz zanjirli gaplar yoki rasmiy-hujjatlarda ko'proq aniq sabab-natija munosabatlarini ifodalovchi strukturalar — bularning barchasi hozirgi til sharoitlarini aks ettiradi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning tasnifi va ular orasidagi syntaktik hamda semantik munosabatlar hali ham to'liq tizimlashtirilgan emas; ko'plab holatlar amaliy nutqda farq yuritadi va uslubiy kontekstga qarab yangi variantlar paydo bo'ladi. Shuning uchun maqolaning asosiy savollari quyidagicha tuzildi: 1) hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning asosiy turlari va ularni belgilovchi grammatik vositalar qanday; 2) qo'shma gaplarning mazmuniy munosabatlari (sabab, shart, vaqt, natija va boshqalar) qaysi sintaktik formalarda yuzaga keladi; 3) turli uslublarda (ilmiy, rasmiy, badiiy, ommaviy axborot) qo'shma gaplarning qo'llanilishi qanday farqlanadi va nutq didaktikasida ularni o'rgatishning samarali usullari qaysilar?

Maqolaning maqsadi — hozirgi o'zbek tilining qo'shma gap sintaksisini tizimli ravishda tahlil qilib, ularning tipologiyasi, bog'lovchi vositalari hamda uslubiy foydalanish xususiyatlarini aniqlash. Vazifalar qatoriga korpus namunalarini yig'ish va tahlil qilish, qo'shma gaplarni turkumlash bo'yicha mezonlar ishlab chiqish, hamda o'quv jarayonida qo'llanishi mumkin bo'lgan metodik tavsiyalarni taklif etish kiradi. Tadqiqot nazariy va amaliy ahamiyatga ega: nazariy jihatdan u sintaktik tahlil metodikasini boyitadi, amaliy jihatdan esa til o'qitish va matn tahlilida qo'llanishi mumkin bo'lgan aniq tavsiyalar beradi.

Maqolada hozirgi o'zbek adabiy tili namunalari — ilmiy va badiiy matnlarga, ommaviy axborot vositalari hamda internet nutqiga tayangan holda misollar keltiriladi. Cheklov sifatida diaxronik (tarixiy) tahlil to'liq qamrab olinmagan — asosiy e'tibor sinxronik, ya'ni hozirgi til holatiga qaratilgan. Bundan tashqari, maqolada morfologik va leksik darajadagi tafsilotlarga emas, balki sintaktik va semantik bog'liqliklarga urg'u beriladi.

METODLAR

Maqolani tayyorlash jarayonida hozirgi o'zbek tilining qo'shma gap sintaksisini har tomonlama o'rganish maqsadida tavsifiy, taqqoslov, kuzatuv, tahlil va uslubiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod orqali qo'shma gaplarning tuzilishi, grammatik belgilari, bog'lovchi vositalari va ularning nutqdagi vazifalari izchil bayon qilindi.

Taqqoslov metodi yordamida qo'shma gaplarning o'zbek tilidagi shakllari boshqa turkiy tillardagi o'xshash sintaktik qurilmalar bilan solishtirilib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Kuzatuv metodi asosida badiiy, ilmiy, publitsistik va ommaviy axborot vositalarida uchraydigan qo'shma gaplar yig'ilib, real nutq namunalari asosida ularning qo'llanish xususiyatlari o'rganildi. Tahlil metodi qo'shma gap tarkibidagi komponentlar o'rtasidagi sintaktik va semantik munosabatlarni aniqlashda, ularning mazmuniy bog'lanishlarini izohlashda qo'llandi.

Shuningdek, uslubiy tahlil metodi yordamida qo'shma gaplarning turli uslublarda — ilmiy, rasmiy-idoraviy, badiiy va publitsistik matnlarda — qanday vazifalarni bajarayotgani, qaysi sintaktik modellardan ko'proq foydalanilgani aniqlab berildi.

Ushbu metodlarning uyg'un qo'llanilishi qo'shma gap sintaksisini kompleks yondashuv asosida o'rganishga va olingan natijalarni ilmiy jihatdan asoslashga imkon berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida hozirgi o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning grammatik tuzilishi, mazmuniy munosabatlari va uslubiy qo'llanishi bo'yicha bir qator muhim ilmiy natijalarga erishildi.

Zamonaviy o'zbek tilida qo'shma gaplarning tasnifi aniq mezonlar asosida qayta ko'rib chiqildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, hozirgi nutqda qo'shma gaplar uch asosiy guruhga — bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'lovchili qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplarga — ajraladi. Har bir tur ichida sintaktik modellarning yangilangan ko'rinishlari (parallel, zanjirsimon, aralash qurilmalar) faol qo'llanayotgani aniqlangan.

Qo'shma gaplar orasidagi mazmuniy munosabatlar (sabab, shart, vaqt, qiyos, natija, izoh va boshqalar) nutqda juda faol namoyon bo'layotgani, ayniqsa sabab-natija va shart munosabatli gaplar zamonaviy ilmiy, rasmiy va publitsistik matnlarda ustunlik qilayotgani kuzatildi. Bu esa hozirgi kommunikativ muhitda mantiqiy bog'lanishning kuchayganini ko'rsatadi.

Kuzatuv asosida yig'ilgan korpus materiallari qo'shma gaplar strukturasida bog'lovchi vositalarining xilma-xilligi oshganini ko'rsatdi. An'anaviy bog'lovchilar bilan bir qatorda zamonaviy matnlarda kuchaytiruvchi, tushuntiruvchi va ketma-ketlikni bildiruvchi yangi konstruksiyalar tez-tez uchramoqda. Bu tilning tabiiy rivojlanayotganligini hamda sintaktik sistemaning dinamik xarakterga ega ekanini tasdiqlaydi.

Uslubiy tahlil natijalariga ko'ra, qo'shma gaplar turli nutq uslublarida turlicha funksiyani bajaradi. Badiiy uslubda qo'shma gaplar obrazlilik yaratish, voqelikni izchil tasvirlash, personaj nutqini jonlantirish vazifasini bajaradi. Ilmiy uslubda esa mantiqiy izchillik, dalillarni bog'lash, sabab–natija munosabatlarini aniq ifodalash uchun qo'llanadi. Publitsistik matnlarda esa ularning hissiy-ruhiy ta'sir vositasi sifatidagi roli kuchli ekanini aniqlandi.

O'rganilgan materiallar qo'shma gaplarning o'qitilishida amaliy yondashuvlar zarurligini ko'rsatdi. O'quv jarayonida qo'shma gaplarni faqat grammatik shakl sifatida emas, balki matnning mazmuniy-mantiqiy tuzilmasini tashkil etuvchi bo'laklar sifatida o'rgatish samaradorlikni oshirishi aniqlangan. Bu yondashuv o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va izchil matn qurish ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yakuniy natija sifatida, qo'shma gap sintaksisi hozirgi o'zbek tilining eng faol rivojlanayotgan bo'limlaridan biri ekanligi, ularning qurilish modellari va semantik imkoniyatlari kommunikativ ehtiyojlarga mos ravishda boyib borayotgani ilmiy jihatdan asoslab berildi.

MUHOKAMA

Hozirgi o'zbek tilining qo'shma gap sintaksisini o'rganish jarayonida olingan natijalar, mavjud ilmiy qarashlar va amaliy kuzatuvlar asosida bir qator muhim jihatlar muhokama qilindi.

Avvalo, qo'shma gaplarning shakliy-grammatik taraqqiyoti tilning ichki qonuniyatlari va nutq ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ekanligi aniqlandi.

Bugungi til amaliyoti, xususan, elektron kommunikatsiya, ommaviy axborot vositalari va ta'lim jarayonida kuzatilayotgan sintaktik ko'rinishlar qo'shma gaplarning qisqarishi, soddalashuvi yoki aksincha, murakkablashuvi jarayonlarini yaqqol namoyon qilmoqda.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qo'llanishida sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Avvallari ushbu tur asosan badiiy uslub uchun xos sanalsa, hozirgi davrda publitsistik va so'zlashuv uslubida ham keng qo'llanilmoqda. Bunga sabab sifatida zamonaviy nutqning tezkorlik, ixchamlik va ta'sirchanlikka bo'lgan ehtiyoji ko'rsatiladi. Masalan: *Kech bo'ldi, yo'lga chiqish xavfli*, kabi konstruksiyalar informatsion matnlarda ham uchramoqda. Bu holat qo'shma gaplarning funksional imkoniyatlarining kengayganini anglatadi.

Bog'lovchili qo'shma gaplarda bog'lovchilarning semantik yuklamasi anchayin faollashgan. *Va, ammo, chunki, agar, lekin* kabi bog'lovchilarning matn organizatsiyasidagi roli kuchayib, ular nafaqat sintaktik bog'lovchi, balki mantiqiy-semantik munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinmoqda. Ayniqsa, o'quvchilar nutqini rivojlantirish jarayonida mazkur bog'lovchilarning ma'nodoshlik, sinonimik qatorlar, funksional vazifa kabi jihatlari alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Ergash gapli qo'shma gaplarning zamonaviy ko'rinishlarida qisqartirish, ellipsis, komponentlarni joy almashtirish hodisalari ko'paygani ko'rinadi. Masalan: *Kelganda aytaman, Borsang bilasan* kabi gaplarda kesim qismlarining tushirilishi yoki umumlashgan mazmunning qisqa shaklda berilishi tilning iqtisodiy tamoyili bilan izohlanadi. Bu esa o'quvchilarga qo'shma gaplarni o'rgatishda yangi metodik yondashuvlarni talab etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, qo'shma gap turlari orasidagi chegaralar ham ba'zan nisbiy ko'rinish olmoqda. Bog'lovchisiz gaplarning ayrim ko'rinishlari mazmunan bog'lovchili gaplarga yaqinlashsa, ayrim ergash gaplar mazmunan sodda gapga yaqinlashgan holatlar aniqlanmoqda. Bu hodisa tilning dinamik rivojlanishidan dalolat beradi va sintaktik tasnifni qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'diradi.

Shu bilan birga, qo'shma gaplarni o'qitish jarayonida an'anaviy talaffuzga asoslangan yondashuv yetarli emasligi ko'zga tashlanmoqda. Zamonaviy o'quvchilar digital matnlar, qisqa xabarlar, ommaviy kommunikatsiya shakllarida qo'shma gaplarning turli ko'rinishlariga duch kelmoqda. Demak, o'qitish jarayonida qo'shma gaplarning real nutqdagi funksional xususiyatlarini ham nazariy talablarga uyg'un holda o'rgatish muhimdir. Muhokama davomida hozirgi o'zbek tilida qo'shma gap sintaksisining murakkablashib borayotgan, ammo shu bilan birga ixchamlashgan tendensiyalarni ham o'zida mujassam etganini ko'rdik. Bu esa sintaktik tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish, qo'shma gaplarni o'qitishning yangicha metodlarini ishlab chiqish va amaliy nutq namunalari asosida tahlil doirasini kengaytirishni talab qiladi.

XULOSA

Hozirgi o'zbek tilining qo'shma gap sintaksisini o'rganish jarayonida olib borilgan tahlillar ushbu sintaktik birliklarning til tizimidagi o'rni nihoyatda murakkab, ammo shu bilan birga o'ta muhim ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida qo'shma gaplarning shakliy, mazmuniy va funksional xususiyatlari o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlanishi, zamonaviy nutq jarayonida ularning qo'llanish doirasi sezilarli darajada kengaygani aniqlandi. Avvalo, bog'lovchili, bog'lovchisiz va ergash gapli qo'shma gaplarning har biri o'ziga xos grammatik tizimga ega bo'lsa-da, hozirgi nutq amaliyotida ularning qo'llanishi dinamik tus olib bormoqda.

Til iqtisodiyoti, tezkor muloqotning kuchayishi, elektron kommunikatsiyaning rivoji qo'shma gaplarda ellipsis, qisqartirish, komponentlar o'rnini o'zgartirish kabi jarayonlarni faollashtirgan. Bu esa qo'shma gaplarning tuzilishi va semantikasida yangi ko'rinishlarning shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

Qo'shma gaplarning matndagi funksional roli tobora ortib borayotgani — matn mantiqini, sabab-oqibat, shart, payt, izoh munosabatlarini ifodalashdagi o'rni mustahkamlanayotganini ko'rsatadi. Bu jihat, ayniqsa, ta'lim jarayonida o'quvchilar nutq madaniyatini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega.

Olib borilgan tahlillar qo'shma gaplarning tasnifi, ularning mazmuniy turlari, bog'lovchi vositalar tizimi va qo'llanish xususiyatlari bo'yicha hanuzgacha yangilanishlarga ehtiyoj borligini aniqladi. Zamonaviy til jarayonida sodir bo'layotgan o'zgarishlar sintaksis bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni davom ettirishni talab qiladi.

Yakuniy xulosa shuki, hozirgi o'zbek tilining qo'shma gap sintaksisi tizimi murakkab, lekin izchil rivojlanayotgan sintaktik qatlam bo'lib, uni chuqur o'rganish nafaqat nazariy sintaksis uchun, balki tilni o'qitish metodikasi, nutq madaniyati va matn lingvistikasi uchun ham alohida ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot esa qo'shma gaplarning shakl va mazmun xususiyatlarini oydinlashtirish, ularning zamonaviy nutqdagi o'rni va funksiyasini belgilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ulomov A. *O'zbek tili sintaksisi*. Toshkent: Fan, 2001.
2. Asqarova M. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'qituvchi, 2012.
3. Ne'matov H. *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Universitet, 2008.
4. G'aniev M. *O'zbek tili grammatikasi*. Toshkent: Fan, 1995.
5. Abdullayeva X. *Hozirgi o'zbek tili sintaksisi bo'yicha izohli qo'llanma*. Toshkent, 2020.
6. O'rinboeva D. Qo'shma gaplarning funksional tahlili. // "Filologiya masalalari", 2021.
7. Baskakov N.A. *Tyurkskie yazyki*. Moskva: Nauka, 1960.